

УДК 336.22:368.91

ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ПРИ ДОВГОСТРОКОВОМУ СТРАХУВАННІ ЖИТТЯ

Цуркан І.М., к.е.н.

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

Стаття присвячена дослідженню особливостей оподаткування фізичних осіб при довгостроковому страхуванні життя. Стаття розкриває сутність механізму сплати податку на доходи фізичних осіб та інших податків у разі отримання страхових виплат та механізму отримання податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя у відповідності до норм Податкового кодексу України. Доведено, що існуючий механізм отримання податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя має недосконалий механізм (порушення принципу - рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації) та не сприяє збільшенню кількості страхувальників за договорами довгострокового страхування життя. Проаналізувавши положення ПК України щодо оподаткування страхових виплат було виявлено, що державою поки не створено умов для стимулювання довгострокового страхування життя та накопичення недержавної пенсії. Фактично, не оподатковуються виплати за дитячими програмами (до 18 років) та після 70-річного віку або при отриманні інвалідності 1 групи. Доведено необхідність розробки Національної програми підвищення рівня страхової культури та фінансової грамотності населення з метою інформування населення про доцільність страхування життя (пенсійне страхування), стан розвитку цієї галузі, можливості використання податкової знижки при укладанні договорів довгострокового накопичувального страхування життя.

Ключеві слова: оподаткування, податкове законодавство, страхування життя, податок на доходи фізичних осіб, податкова знижка, страхові виплати

UDC 336.22:368.91

PECULIARITIES OF THE TAXATION OF INDIVIDUALS FOR LONG-TERM LIFE INSURANCE

Tsurkan I.M., PhD in Economics

National Mining University

The article is dedicated to analysis of peculiarities of the taxation of individuals for long-term life insurance. The article reveals the essence of the mechanism of payment of individual income taxes and other taxes in case of insurance settlement and the mechanism of tax rebate acquisition for the long-term life

insurance as providing by rules of Tax Code of Ukraine. It is proved that the current mechanism of tax rebate receipt for the long-term life insurance is deficient (a violation of the principle-equality of all taxpayers before the law, elimination of any kind of tax discrimination) and does not ensure increase in the quantity of insurers under agreements for long-term life insurance. Having analyzed the Tax Code of Ukraine regarding the taxation of tax rebate, it was identified that the government still does not established conditions for the stimulation of long-term life insurance and savings for non-state pension. In fact, insurance payments for children programs (till the age of 18 years) and after 70 years old or qualification of Disability Class 1 are not taxed. Proven the necessity of development of the National program for upgrading level of tax culture and financial literacy of population to raise population awareness of necessity of life insurance (pension insurance), the state of development of this industry, the possibility of realization of tax rebate while executing long-term life insurance agreements.

Keywords: taxation, tax legislation, life insurance, individual income tax, tax rebate, insurance payments

Актуальність проблеми. Третім рівнем пенсійного забезпечення, як в розвинених країнах, так і в Україні, є індивідуальне додаткове добровільне забезпечення (недержавне пенсійне забезпечення). Даний рівень забезпечується за допомогою недержавних пенсійних фондів, страховими організаціями та банківськими установами [1]. Цей вид пенсійного забезпечення здійснюється без особистої участі держави. Але він дозволяє реалізувати державну політику щодо соціально-економічного захисту населення шляхом перекладання соціального захисту громадян на плечі страхових компаній та сформувати значні довгострокові інвестиційні ресурси, які отримає національна економіка.

На сьогоднішній день у європейських країнах існує ціла система фінансових пільг для довгострокового страхування життя. Так, наприклад, у ряді країн податок на страхові виплати за такими договорами нижче, ніж на дохід за банківськими депозитами. В інших країнах діють податкові пільги на страхові внески, які сплачуються по довгострокових договорах страхування життя [2].

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми розвитку страхування життя в Україні, а також недержавного пенсійного забезпечення загалом досліджено у працях вітчизняних науковців, зокрема: О.О. Гаманкової [3], І.Т. Грудзевича [4], С.С. Осадця [5], Г.М. Терещенко [6], І.В. Фисун [7], В.І. Щербакової [8] та інших.

Особливостям оподаткування діяльності страхових компаній присвячені роботи Н.О. Коломійця, В.М. Павліченка [9], О.М. Задорожного [10], А.В. Василенко [11].

Вплив пільгового оподаткування доходів в Україні на рівень соціального забезпечення фізичних осіб, а також податкової соціальної пільги на платоспроможність малозабезпечених верст населення досліджували А.А. Славкова та М.М. Степура [12].

Натомість, проблематиці оподаткування фізичних осіб, які мають довгострокові договори накопичувального страхування життя, не приділено наразі належної уваги вітчизняними науковцями, тому ця проблема потребує досліджень з питань оподаткування згідно діючого податкового законодавства.

Метою роботи є розгляд основних аспектів оподаткування фізичних осіб за договорами довгострокового страхування життя та розкриття механізму сплати податку на доходи фізичних осіб та інших податків у разі отримання страхових виплат та механізму отримання податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя у відповідності до норм Податкового кодексу України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Згідно п. 14.1.52. Податкового кодексу України під договором довгострокового страхування життя розуміється договір страхування життя строком на п'ять і більше років, який передбачає страхову виплату одноразово або у вигляді ануїтету, якщо застрахована особа дожила до закінчення терміну дії договору страхування чи події, передбаченої у договорі страхування, або

досягла віку, визначеного договором. Такий договір не може передбачати часткових виплат протягом перших п'яти років його дії, крім тих, що здійснюються у разі настання страхових випадків, пов'язаних із смертю чи хворобою застрахованої особи або нещасним випадком, що призвело до встановлення застрахованій особі інвалідності I або II групи чи встановлення інвалідності особі, яка не досягла вісімнадцятирічного віку [13].

На теперішній час страхові компанії, які займаються страхуванням життя, пропонують наступні страхові програми, які згідно з податковим законодавством відносяться до договорів довгострокового страхування життя:

1. Страхування на випадок смерті або дожиття. Основне призначення програми – накопичення коштів та захист на випадок смерті.

2. Страхування на випадок дожиття до певного віку або на певний строк. Основне призначення – накопичення коштів та захист на випадок смерті в результаті нещасного випадку.

3. Страхування на випадок смерті або дожиття на 100 років (довічне страхування). Основне призначення – захист на випадок смерті (спадщина).

4. Страхування на випадок смерті або дожиття із здійсненням страхових виплат у вказані строки. Основне призначення – накопичення коштів з можливістю отримання виплати до закінчення строку дії договору страхування та захист на випадок смерті.

Оподатковування доходів фізичних осіб, що виникають при довгостроковому страхуванні життя, спрямоване як на стимулювання соціально значимих видів страхування, так і на припинення можливості одержання необґрунтованої податкової вигоди. Суперечливість цих задач ускладнює правила оподатковування й вимагає уважного вивчення наступних аспектів: особливості визначення податкової бази по договорах

довгострокового страхування життя, надання податкової знижки по витратах на страхування.

Вважається, що держава може впливати на розвиток страхового ринку через систему оподаткування суб'єктів страхового ринку як страховиків, так і страхувальників, використовуючи різноманітні податкові важелі і стимули.

Податкове стимулювання довгострокового накопичувального страхування життя вигідно як державі, так і громадянам. Спочатку держава при зборі страхових премій не отримує частини податків. В Україні встановлено податкову знижку по ПДФО (податку з доходів фізичних осіб) для громадян, які купують довгострокові поліси страхування життя, та для страховиків по податку на прибуток по договорам довгострокового страхування життя і пенсійного страхування діє 0% ставка. Але на протязі дії страхового договору та при його завершенні до державного бюджету не лише компенсуються недоплачені суми податків, а й забезпечується ще більший обсяг платежів за рахунок оподаткування прибутку від інвестиційного доходу страховиків та виплачуваних ними страхових сум, які представляють собою не просто акумульовані премії, а їх прирощену вартість.

Прагнучи прискорити розвиток ринку страхування життя держава встановила податкові преференції для страхувальників, а саме: фізичні особи, які уклали договори довгострокового страхування життя, можуть реалізувати право на податкову знижку.

Відповідно до п. 14.1.170. ПКУ податкова знижка для фізичних осіб, які не є суб'єктами господарювання – це документально підтверджена сума (вартість) витрат платника податку - резидента у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у резидентів - фізичних або юридичних осіб протягом звітного року, на яку дозволяється зменшення його загального

річного оподаткованого доходу, одержаного за наслідками такого звітного року у вигляді заробітної плати.

Тобто, сума оподаткованого доходу фізичної особи може бути зменшена на суму податкової знижки, що приведе до зниження суми податку на доходи фізичних осіб.

Надання податкової знижки має недосконалий механізм та певні обмеження.

По-перше, платник податку повинен подавати річну податкову декларацію до 31 грудня податкового року, наступного за звітним, із зазначенням конкретних сум витрат, які обов'язково повинні бути підтверджені документально. Оригінали підтверджувальних документів повинні зберігатися у платника податків протягом 3 років від дня подачі декларації (п.44.3 і п.166.2.2 ПКУ).

По-друге, загальна сума нарахованої податкової знижки не може перевищувати суми загального оподаткованого доходу платника податку, одержаного протягом звітного року як заробітна плата, зменшена на суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ), податкової соціальної пільги (ПСП) при її наявності (п. 166.4.2 і п.164.6 ПКУ). Якщо особа одержує дохід як приватний підприємець або іншим способом, але не у вигляді зарплати, право на податкову знижку в такої особи не виникає.

Згідно даним Державної реєстраційної служби України [14] станом на 01.01.15р. на території України кількість фізичних осіб-підприємців склала 2 629 753 особи (6,1% від наявної численності населення України або 13,8% від осіб працездатного віку [15]).

Тобто 2,6 млн. осіб не зможуть подати декларацію на повернення страхових премій у вигляді податкової знижки, але прибутковий податок при отриманні страхової суми внаслідок завершення дії страхового договору фізичні особи заплатять як і інші страхувальники. Маємо

порушення принципу - рівність усіх платників перед законом та недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації. Це може стримувати потенційних страхувальників заключати договори довгострокового страхування для себе та членів своєї родини.

По-третє, платник податку повинен обов'язково мати реєстраційний номер облікової картки платника податків (індивідуальний ідентифікаційний номер) або офіційну позначку в паспорті про відмову від одержання такого номера за релігійними переконаннями (пп.166.4.1 п.166.4 ст. 166 ПКУ).

Механізм розрахунку податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя розглянемо на умовному прикладі.

Страховальник уклав договір довгострокового страхування життя в березні 2014 року. Розмір річної страхової премії за договором – 4000 грн. Для розрахунку податкової знижки необхідно мати дані про нараховану заробітну плату, єдиний соціальний внесок та суму утриманого податку на прибуток фізичних осіб. Ці дані страхувальник отримує як довідку на податкову знижку з бухгалтерії на підприємстві, де він працює та здає її разом з декларацією.

В 2014 році страхувальнику було нарахована заробітна плата (ЗП) у сумі 61200 грн., утримано єдиний внесок (ЄСВ) у сумі 3733,2 грн. та податок на доходи з фізичних осіб (ПДФО) у сумі 8619,96грн.

При розрахунку податкової знижки буде враховуватись страхова премія (СП) тільки за 10 місяців 2014 року (договір укладено в березні 2014 р.). Сума СП за 10 місяців складе: $4000/12 \times 10 = 3333,33$ грн.

Згідно з додатком 6 податкової декларації про майновий стан і доходи податкова знижка (ПЗ) розраховується наступним чином:

$$ПЗ = ПДФО - (ЗП - ЄСВ - СП) * 15\%.$$

$$ПЗ = 8619,96 - (61200 - 3733,2 - 3333,33) * 15\% = 499,94 \text{ грн.}$$

Маємо таке: страхувальник, який сплатив страхову премію в розмірі 3333,33грн., подав Декларацію, чек про сплату страхової премії та довідку про заробітну плату, отримає протягом 60 календарних днів з дати прийняття Декларації на банківський рахунок, вказаний в Декларації, лише 499,94 грн.

Розкриття механізму розрахунку податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя дає змогу стверджувати, що такий податковий стимул, як податкова знижка, не сприяє збільшенню кількості страхувальників за договорами довгострокового страхування життя.

Страхові виплати за договором страхування життя здійснюються в розмірі страхової суми (її частини) та (або) у вигляді регулярних, послідовних виплат, обумовлених у договорі страхування сум (ануїтету).

Оподаткування страхових виплат за договорами довгострокового страхування життя здійснюється у відповідності із п. 170.8 ст. 170 ПКУ. Додатково здійснюється оподаткування страхових виплат відповідно до п.16 підрозділу 10 розділу XX Податкового Кодексу України.

Податковим агентом, який утримує та перераховує до бюджету податок з доходів фізичних осіб за ставкою 15% (якщо сума страхової виплати перевищує 10-ть мінімальних заробітних плат (станом на 01.01.2015 та до кінця 2015 року – 1218грн.), така сума перевищення оподатковується за ставкою 20%), та військовий збір за ставкою 1,5% при отриманні страхувальником страхових виплат є страхова компанія. Утримання в платника податків нарахованої суми податку здійснюється податковим агентом за рахунок будь-яких коштів, виплачуваних платникові податків податковим агентом.

Оподаткування страхових виплат податком на доходи фізичних осіб та військовим збором зведено в таблицю 1.

Таблиця 1. Оподаткування страхових виплат ПДФО та військовим збором

Страхова виплата	Одержувач страхової виплати	Ставка податку після 01.01.2015
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Одноразова виплата у випадку Дожиття застрахованої особи до певного віку або до закінчення строку дії договору страхування (незалежно резидент чи нерезидент)	Застрахована особа є страхувальником за договором страхування	20% (ПДФО) від суми перевищення страхової виплати над сумою внесених страхових премій
		1,5% (військовий збір) від суми перевищення страхової виплати над сумою внесених страхових премій
Одноразова виплата у випадку Дожиття застрахованої особи до певного віку або до закінчення строку дії договору страхування (незалежно резидент чи нерезидент)	Застрахована особа не є страхувальником за договором страхування	15%-20% (ПДФО) від 60 відсотків суми одноразової страхової виплати та 0% від 40 відсотків суми одноразової страхової виплати (сума одноразової страхової виплати зменшена на суму страхових премій, сплачених до 01.01.2004р.)
		1,5% (військовий збір) від 60 відсотків суми одноразової страхової виплати та 0% від 40 відсотків суми одноразової страхової виплати (сума одноразової страхової виплати зменшена на суму страхових премій, сплачених до 01.01.2004р.)
Регулярні та послідовні виплати (ануїтети) у випадку Дожиття застрахованої особи до певного віку або до закінчення строку дії договору страхування	Неповнолітня особа або особа віком 70 років та старше (резидент)	0%
Регулярні та послідовні виплати (ануїтети) у випадку Дожиття застрахованої особи до певного віку або до закінчення строку дії договору страхування	Повнолітня особа віком до 70 років (резидент) Особа будь-якого віку (нерезидент)	15%-20% (ПДФО) від 60 відсотків суми виплати та 0% від 40 відсотків суми виплати (сума виплати зменшена на суму страхових премій, сплачених до 01.01.2004р.)
		1,5% (військовий збір) від 60 відсотків суми виплати та 0% від 40 відсотків суми виплати (сума виплати зменшена на суму страхових премій, сплачених до 01.01.2004р.)

Продовження таблиці 1

1	2	3
Викупна сума у разі дострокового розірвання договору страхування (незалежно резидент чи нерезидент)	Страховальник	15%-20% (ПДФО) від суми виплати
		1,5% (військовий збір) від суми виплати
Виплата негарантованого бонусу та фонду індексації (незалежно резидент чи нерезидент)	Страховальник	15%-20% (ПДФО) від суми виплати
		1,5% (військовий збір) від суми виплати
Смерть застрахованої особи (резидент)	Вигодонабувач або спадкоємець за законом першого ступеня споріднення (резидент)	0%
Смерть застрахованої особи (резидент)	Вигодонабувач або спадкоємець за законом іншого, ніж перший ступень споріднення (резидент)	5% від суми виплати
		1,5% (військовий збір) від суми виплати
Смерть застрахованої особи (резидент)	Вигодонабувач або спадкоємець за законом (нерезидент)	15%-20% (ПДФО) від суми виплати
		1,5% (військовий збір) від суми виплати
Смерть застрахованої особи (нерезидент)	Вигодонабувач або спадкоємець за законом (резидент + нерезидент)	15%-20% (ПДФО) від суми виплати
		1,5% (військовий збір) від суми виплати
Постійна непрацездатність застрахованої особи внаслідок нещасного випадку (незалежно резидент чи нерезидент)	Застрахована особа	0%

Як бачимо, аналізуючи положення п.8 ст. 170 ПК України, державою поки не створено умов для стимулювання довгострокового страхування життя та накопичення недержавної пенсії. Фактично, не оподатковуються виплати за дитячими програмами (до 18 років) та після 70-річного віку або при отриманні інвалідності 1 групи.

Багато науковців наголошують [6, 16, 17, 18, 19], що одним з головних чинників, який уповільнює розвиток страхового ринку, в тому числі і ринку страхування життя, є низька страхова культура населення. Існує елементарна необізнаність про види страхових продуктів щодо накопичувальних видів довгострокового страхування життя, про можливість інших варіантів розміщення вільних грошових коштів, крім банківських депозитів. Також не всі фізичні особи мають вищу економічну або юридичну освіту для того, щоб докладно розібратись в особливостях оподаткування і правильно розрахувати податкову знижку. До того ж, податковою знижкою при страхуванні життя користуються в основному громадяни, які мають середній дохід. Малозабезпечені версти населення просто не мають коштів, щоб заключати договори страхування життя, а для заможних громадян існують незручності у зв'язку з обліком своїх доходів і витрат, для чого необхідно збирати і зберігати достатньо тривалий час розрахункові документи.

Про низьку фінансову грамотність серед населення України щодо пенсійного страхування та довгострокового страхування життя свідчать дослідження проведені Демченко М.В. [20] та Фединою В.В. [21].

Згідно соціологічного дослідження компаніїю "Статінформконсалтинг" ринку страхових послуг у сегменті фізичних осіб було виявлено, що 42 % опитаних добре проінформовані про трирівневу пенсійну систему та недержавне пенсійне страхування, а 54 % ознайомлені лише в загальних рисах. Серед джерел інформації про недержавне

пенсійне забезпечення найбільше згадуються страхові агенти (54 %), рідні і знайомі (44 %), найменше – преса (9 %) та Інтернет (15 %).

На питання щодо готовності брати участь у недержавному пенсійному страхуванні ствердно відповіли 59 % опитаних, відповідь "можливо згодом" дали 41 % респондентів. Серед факторів, що приваблюють брати участь у НПЗ, респонденти найчастіше відзначають поєднання страхування життя із нагромадженням (69 %) та можливість збільшити рівень свого пенсійного забезпечення в старості (64 %), а найменше – податкові пільги (21 %) [20].

Висновки. Стан розвитку ринку страхування життя має прямий вплив на стійкість розвитку національної економіки, бо саме страхові компанії зі страхування життя є потенційними інвесторами довгострокових інвестиційних ресурсів у вітчизняну економіку. Для громадян існування страхових компаній зі страхування життя надає можливість свободи вибору моделі пенсійного страхування, яка дозволить формувати більш високі пенсії при якісному обслуговуванні.

Держава за допомогою важелів податкового регулювання може стимулювати розвиток ринку страхування життя. Проаналізувавши положення Податкового кодексу України щодо механізму сплати податку на доходи фізичних осіб та інших податків у разі отримання страхових виплат та механізму отримання податкової знижки при довгостроковому страхуванні життя, було встановлено, що надання податкової знижки має недосконалий механізм (порушення принципу - рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації) та не сприяє збільшенню кількості страхувальників за договорами довгострокового страхування життя.

Низька страхова та фінансова грамотність населення про недержавне пенсійне страхування та довгострокове страхування життя свідчить про те, що державою та страховими компаніями не приділяється належна увага

щодо донесення інформації про можливі варіанти забезпечення додаткової пенсії шляхом страхування через ЗМІ, особливо через телебачення та Інтернет.

Для підвищення страхової культури та фінансової грамотності учасників страхового ринку доцільно на державному рівні розробити Національну програму підвищення рівня страхової культури та фінансової грамотності населення із залученням до її розробки та впровадження професійних учасників недержавного пенсійного забезпечення, таких як: страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, комерційні банки. Ціллю програми повинно бути інформування населення про доцільність страхування життя (пенсійне страхування), стан розвитку цієї галузі, можливості використання податкової знижки при укладанні договорів довгострокового накопичувального страхування життя.

Перспективним напрямом подальших досліджень стане вивчення зарубіжного досвіду стимулювання податковими важелями галузі особистого страхування та розробка пропозицій, які можуть бути корисними для подальшого розвитку українського ринку страхування життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення від 09.07.2003 р. №1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
2. Пантелеєва А.П. Экономическая сущность страхования жизни / А.П. Пантелеєва // *Економікс*. – 2013. - №2. – С. 35-39.
3. Гаманкова О. О. Страховий ринок України у глобальному страховому просторі / О. О. Гаманкова, В. К. Хлівний // *Фінанси України*. - 2012. - № 5. - С. 58-67.
4. Грудзевич І. Т. Недержавне пенсійне забезпечення: проблеми і перспективи / І. Т. Грудзевич // *Вісник Одеського національного університету. Економіка*. - 2013. - Т. 18, Вип. 3(1). - С. 102-105.

5. Осадець С. С. Удосконалення страхової справи / С. С. Осадець // Фінанси, облік і аудит. - 2012. - Вип. 20. - С. 121-132.
6. Терещенко Г.М. Напрями розвитку страхового ринку України / Г.М. Терещенко, Т.А. Мусатова // Наукові праці НДФІ. – 2012. - №2(59). – С. 103-114.
7. Фисун І.В. Перспективи розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні / І.В. Фисун, І.І. Смішко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер.: Економічні науки. - 2014. - № 1. - С. 23-30.
8. Щербакова В.І. Додаткове пенсійне страхування в Україні / В. І. Щербакова // Стратегічні пріоритети. - 2014. - № 1. - С. 96-105.
9. Коломієць Н. О. Операції страхування та порядок їх оподаткування / Н. О. Коломієць, В. М. Павліченко // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. - 2014. - № 5. - С. 116-123.
10. Задорожний О. Оподаткування операцій пов'язаних із страхуванням / О. Задорожний // Вісн. Міністерства доходів і зборів України. – 2013. – № 41. – С. 28–32.
11. Василенко А. Податкове стимулювання розвитку страхування / А. Василенко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. - 2012. - № 4. С. 34-46.
12. Славкова А. А. Оптимізація податкового навантаження та пільгове оподаткування в контексті зміцнення фіскального значення податку на доходи фізичних осіб / А. А. Славкова, М. М. Степура // Фінанси, облік і аудит. - 2012. - Вип. 20. - С. 156-174.
13. Податковий кодекс України від 02.12.2012 №2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
14. Реєстраційні дані щодо фізичних осіб-підприємців в Україні станом на 01.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drсу.gov.ua/>
15. Основні показники ринку праці (річні дані) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Білоног А. П. Розвиток компаній зі страхування життя в системі недержавного пенсійного забезпечення / А. П. Білоног // Наукові праці НДФІ. – 2014. - Вип. 1. – С. 126-138.
17. Борисюк О. В. Накопичувальне страхування життя: розвиток у контексті пенсійної реформи в Україні / О. В. Борисюк, Л. В. Шемедюк // Науковий вісник

- [Буковинського державного фінансово-економічного університету]. Економічні науки. – 2014. - Вип. 26. – С. 284-289.
18. Кузьменко О.Г. Інтеграція страхового ринку України у світовий ринок страхових послуг / О.Г. Кузьменко // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2013. - № 3. – С. 190-194.
 19. Супрун А. А. Страховий ринок України в умовах системної кризи / А. А. Супрун, В. К. Хлівний // Фінанси України. - 2013. - № 9. - С. 68-75.
 20. Демченко М.В. Соціологічне дослідження ставлення споживачів до недержавного пенсійного страхування / М.В. Демченко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип.23.12. – С. 394-399.
 21. Федина В.В. Фінансова грамотність населення у процесі пенсійної реформи / В.В. Федина // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2013. - №3(62). – С.177-182.